

УДК 332(437.1/2)

СИСТЕМА ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН У ПОСТКОМУНІСТИЧНІЙ ЄВРОПІ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Микола Палінчак

Ужгородський національний університет,
вул. Підгірна, 46, м. Ужгород, 88000, Україна,
e-mail: palinchak_n@rambler.ru

Досліджено зарубіжний досвід регулювання державно-церковних відносин. На підставі аналізу широкого кола українських та зарубіжних джерел і дослідницької літератури стверджено думку, що доречно зважати на посткомуністичну практику взаємин між державою і релігійними об'єднаннями. Висловлено пропозиції стосовно врахування досвіду певних країн Європи (Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини, Естонії, Грузії та ін.) при виробленні сучасної моделі державно-конфесійних відносин у нашій країні, яка більшою мірою відповідала б українській культурно-історичній традиції.

Ключові слова: державно-церковні відносини, моделі державно-церковних відносин, релігійні організації, свобода думки, совісті, віросповідання.

Постановка проблеми. Проблеми державно-церковних відносин у сучасній Україні були і залишаються в центрі підвищеної уваги як науковців, так і органів державної влади, громадських і релігійних організацій. Вони мають високий рівень суспільної актуалізації. Осмислення їх у практичному, а також у теоретичному сенсі є, на нашу думку, важливим і необхідним.

Це детерміновано тими трансформаційними процесами, що відбулися і/або відбуваються в Україні, кількісними та якісними змінами в релігійному середовищі, зростанням ролі релігійного фактора, а в цьому зв'язку – і потребою серйозних корекцій системи державно-конфесійних відносин, правових засад забезпечення свободи релігії, свободи діяльності релігійних організацій.

Сьогодні в Україні відсутня єдина концепція державної політики у сфері відносин із релігійними об'єднаннями. Модель взаємовідносин між державою і церквою в нашій країні знаходиться на стадії формування. З метою вдосконалення конституційно-правового регулювання таких відносин важливим є використання позитивного досвіду інших постсоціалістичних країн.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд публікацій із пропонуваної теми свідчить, що вивчення проблеми релігійної свободи і релігійних прав належить до сфери зацікавленості багатьох суміжних галузей гуманітарних знань.

Філософські, політологічні, правові й релігієзнавчі особливості досліджуваної проблеми висвітлено у працях М. Бабія, Г. Друзенка, В. Єленського [3], О. Сагана, М. Штокала та ін.

Проблемам функціонування і розвитку суспільно-демократичних відносин, розв'язання яких визначає стратегію гуманітарної політики і демократичних реформ в Україні, присвячене велике дослідження С. Здіорука [5]. Узагальнені новітні дані з такої проблеми містить книга відомого німецького науковця Герхарда Робберса “Держави і релігії в Європейському Союзі” [15].

Проте проблема, яку ми обрали, і досі залишається малодослідженою, в багатьох публікаціях її згадують лише побіжно. Між тим в Україні на 20-му році незалежності немає чіткого розуміння того, якими мають бути головні принципи відносин між державою і церквою, яку саме модель державно-конфесійних відносин необхідно обрати.

Мета дослідження. З огляду на окреслену проблему мета статті – дослідити взаємозв'язок між станом забезпечення релігійної свободи і релігійних прав громадян країн Центрально-Східної Європи та характером й особливостями відносин між державою і церквою. Завданнями цього дослідження є:

- вивчення стану реалізації релігійних прав в означеному регіоні на сучасному етапі, що має допомогти більш глибоко зрозуміти природу відносин між такими суспільними інститутами, як держава і церква;
- вивчення та узагальнення досвіду постсоціалістичних країн у сфері державно-церковних відносин;
- на цій підставі сформулювати рекомендації щодо вдосконалення законодавчої бази державно-церковних відносин, яка відповідала би властивому для українців уявленню про взаємодію громадян і світської та духовної влади, системі ціннісних орієнтацій Української нації та особливій ролі в цьому виборі невід'ємного елемента громадянського суспільства – релігійних організацій. Проблему, яку ми обрали, не можливо розкрити в межах однієї наукової статті, відповідно ми її розглядатимемо в подальшій роботі над темою.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

На початку 90-х колишні “країни народної демократії” прийняли нові конституції та спеціальні закони, що регулюють державно-церковні відносини. Нові законодавчі акти закріпили право громадян на свободу совісті та віросповідання, визначили правовий статус релігійних організацій. У конституціях та нових законах передбачена радикальна зміна державно-церковних відносин: відмова від старих стереотипів та визначення нових пріоритетів у цій сфері.

Процес радикальних змін державно-церковних відносин в європейських постсоціалістичних країнах проходив по-різному. Однак можна виділити загальні риси, для характеристики яких необхідно звернутися до передісторії створення сучасної законодавчої бази.

Дослідники акцентують увагу на пануванні в комуністичні часи тоталітарної моделі жорсткого й антагоністичного відокремлення церкви від держави [4, с. 31].

Таку модель із більшою або меншою послідовністю реалізовував Радянський Союз. Амплітуда його релігійної політики була більш ніж відчутною. Від кривавого терору на одному полюсі, який знищив понад 50 тисяч одних лише православних священнослужителів, до імперської політики вмонтовування “головної церкви головного народу” в систему державної пропаганди. Від цілком

серйозних спроб “остаточного розв’язання релігійного питання” до так званого релігійного непу і спрямування священиків у дусі “радянського патріотизму”. У своїх “середніх значеннях” ця модель, властива більшості країн соцтабору, зводилася до тотального контролю над релігійною активністю, майже повного її обмеження культурною сферою, репресій проти релігійних дисидентів, священиків і простих віруючих, які заважали номенклатурі будувати комунізм, створення потужної інфраструктури для викоренення “релігійних забобонів” та використання ієрархії у зовнішній політиці для пропагування “миролюбності” Варшавського пакту та переваг “соціалістичного способу життя”. Релігійна свобода в країнах Центрально-Східної Європи, як бачимо, була мертвим законом, що залишався лише на папері, на якому були написані Конституції.

Ще до розпаду соціалістичної системи в цілій низці країн спостерігаємо процес, що отримав назву “релігійна відлига”. На початку 80-х років влада та комуністичні партії багатьох країн почали ліквідувати перешкоди у сфері релігійної свободи. Наслідком стало відродження релігійного життя, що призвело до зростання чисельності релігійних громад, будівництва нових культурних споруд, лібералізації нових законодавств про свободу совісті та діяльність релігійних організацій [11, с. 63].

Польща перша зі соціалістичних країн здійснила ліберально-політичну трансформацію, прийнявши нові демократичні норми в галузі віросповідання. Інші соціалістичні країни отримали чудовий приклад для формування в себе нової моделі державно-церковних відносин. У нинішніх конституціях та законодавчих актах про свободу совісті “постсоціалістичних країн” по-різному сформовано релігієзнавчу проблематику. Передусім відображено історичну специфіку, яка склалася в тій чи тій країні, моно- чи поліконфесійну структуру суспільства.

Характеризуючи зміст статей про свободу совісті в нових конституціях східноєвропейських країн, необхідно зазначити певні загальні принципи їхньої віросповідної політики. Усі ці країни декларують себе як демократичні та правові, а тому проголошують світський характер держави. У більшості конституцій наголошено, що міжнародні договори, ратифіковані в міжнародному порядку, є частиною внутрішнього права країни та “мають пріоритети перед тими нормами внутрішнього законодавства, які їм суперечать”.

Право на свободу совісті та віросповідання нерозривно пов’язані зі свободою думки та переконань. Подібне тлумачення є новацією для цих країн. На відміну від попереднього політичного режиму, свобода совісті та віросповідання в нових конституціях визначена досить широко.

Ґрунтуючись на міжнародних документах із питань свободи совісті, віросповідання та діяльності релігійних об’єднань, конституції, закони та інші нормативно-правові акти постсоціалістичних країн зазначають, що право на свободу думки та переконань повинно виражатися в свободі на вибір та прийняття релігії або інших, зокрема й нерелігійних, переконань, у публічному їхньому вираженні; утворення релігійних об’єднань та набуття ними прав юридичної особи; відправлення культу індивідуально чи з іншими особами, приватним шляхом чи публічно, а також створення з цією метою сакральних об’єктів; утворення та діяльність релігійно-гуманітарних чи благодійних закладів; виробництво та поширення необхідної для задоволення потреб віруючих літератури та предметів

культу; самостійне ведення церквами та релігійними общинами своїх справ, тобто без втручання держави; релігійне та нерелігійне виховання та освіта дітей; отримання добровільної фінансової допомоги від фізичних та юридичних осіб; підготовка священнослужителів та керівників общин; встановлення та підтримка контакту з одновірцями інших країн [11, с. 64].

Саме в душі вказаних вимог, найбільш повно сформованих у “Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігій та переконань” Генеральною Асамблеєю ООН від 25 листопада 1981 року, побудовані конституції та законодавства про свободу совісті в Угорщині, Словаччині, Чехії, Польщі та Румунії [1, с. 132–134].

Свободу совісті та віросповідання можна інтерпретувати і як право особистості, і як право групи людей. Може йтися і про релігійне об’єднання, і про специфічну спільноту, як сім’я. Права першого суб’єкта описані у всіх конституціях східноєвропейських країн, водночас як право сім’ї та опікунів на виховання та освіту своїх дітей відповідно до своїх релігійних та нерелігійних переконань обґрунтовано тільки в конституціях Польщі (ст. 48), Румунії (ст. 29) та Словенії (ст. 41) [15].

Характерною особливістю конституцій сучасних постсоціалістичних країн є проголошення ними принципів деідеологізації держави та політичного плюралізму. Вказані принципи дають можливість державі та суспільству гарантувати неповернення до не правової практики не так давнього часу, зокрема у сфері державно-церковних відносин.

Ідея позаідеологічної держави виражена передусім у конституційній забороні якої-небудь державної ідеології. Так, наприклад, у Конституції Словацької Республіки зазначено: “Словацька Республіка є суверенною, демократичною державою. Вона не пов’язана жодною ідеологією чи релігією”. Принцип деідеологізації держави підкріплений в конституціях центральноєвропейських країн принципом політичного та світоглядного плюралізму.

У багатьох випадках конституції визначали незалежний статус церкви та держави один від одного: наприклад, у Конституції Польщі (ст. 25), подібно в Конституції Румунії (29.5). Принцип відокремлення церкви від держави знову зафіксований у конституціях Болгарії, Угорщини, Словенії, Хорватії. У конституціях Словаччини, Чехії зазначено світський характер цих держав, конкретний принцип, на якому будуються їхні відносини з церквами – на основі відокремлення чи незалежності й автономії – не визначений, хоч характер інших статей конституцій цих країн свідчить на користь принципу незалежності держави і церкви, кожної своїй сфері [11, с. 65].

Як сприйняла нові реформи в посткомуністичних країнах церква? У 1989 році мирна та демократична революція в Центральній та Східній Європі несподівано охопила і церкву. Вони зіткнулися зі швидким переходом від авторитарного режиму до багатопартійності, плюралізму та демократії. Але тільки в Польщі та Чехословаччині церква була готова відкрито підтримати суспільство до фундаментальних змін. У вересні 1989 року Польська католицька церква виділила представників високого рангу для переговорів із комуністичною владою та демократичною опозицією, щоб допомогти вийти з політичної та соціальної кризи [28, с. 3]. У листопаді 1989 року Празький кардинал Франтішек Томашек

у зверненні до народу заявив, що він та католицька церква вітають революцію [21, с. 161].

В аспекті демократизації релігійного життя у зазначених країнах необхідно звернути увагу на критерії обмеження права на свободу совісті та віросповідання, визначені конституційними нормами. Це право підлягає обмеженням, що, як наприклад, передбачено конституціями Угорської, Чеської та Словацької Республік, встановлюються законом і є необхідними в демократичному суспільстві для охорони суспільної безпеки, громадського порядку, здоров'я та моралі, а також головних прав та свобод інших осіб. Це суттєва новація, яка відрізняє нинішні основні закони центральноєвропейських країн від попередніх, в яких домінувала заборона на використання релігії та церкви в політичних цілях. Обмеження свободи совісті та віросповідання можуть існувати, якщо вони спрямовані проти національної безпеки (Болгарія), безпеки держави (Польща), суверенітету, конституційного ладу, громадської злагоди або якщо вони перешкоджають громадянам виконувати їхні державні, громадські, сімейні обов'язки (Білорусь) [17, с. 82].

У деяких країнах регіону запроваджено випробувальний строк для набуття офіційного статусу "невизнаними" релігіями (Литва, Естонія); обмеження для громад, чії центри перебувають за межами держави (Естонія) [14, с. 4].

У згаданому контексті привертають увагу деякі статті Конституції Республіки Білорусь, що забороняють діяльність конфесійних організацій, їхніх органів і представників, яка спрямована проти суверенітету країни. Згідно із Законом "Про свободу віровизнання і релігійні організації" (17 жовтня 1992 р.) очолювати релігійні організації можуть лише громадяни Білорусі [14, с. 2].

Якими є конкретні форми співіснування держави і церкви (релігійних громад) у цих країнах?

У **Польщі** католицька церква традиційно відіграє активну роль не лише у соціальній, а й у політичній сфері суспільства. Церква, як зазначає С. Холмс, має глибокі історичні зв'язки з польським націоналізмом, а традиція національної церкви склалась задовго до традиції національної держави [18]. Цим пояснюють досить міцні позиції, які вдалося зберегти церкві в період панування соціалістичного ладу і навіть успішно протистояти йому. Загалом католицька церква в Польщі позиціонується як "хранителька етичної сили, духовної субстанції та єдності народу" [2].

Згідно з Конституцією Польської Республіки, церкви та інші віросповідні союзи рівноправні. Публічна влада в Польській Республіці зберігає неупередженість у питаннях релігійних, світоглядних та філософських переконань, забезпечуючи свободу їхнього висловлення в публічному житті. Відносини між державою та церквами, а також іншими віросповідними союзами будуються відповідно до принципів поваги їхньої автономії, а також взаємної незалежності кожного у своїй сфері, як і взаємодії на благо людини та на загальне благо.

Наприкінці 80-х років минулого століття за результатами переговорів із керівництвом католицької церкви у Польщі було прийнято три закони: "Про відносини держави та Римо-Католицької Церкви", "Про гарантії свободи совісті й віросповідання", "Про соціальне забезпечення духовенства" [10, с. 54]. Згідно з чинною Конституцією відносини між Польською Республікою і католицькою

церквою визначаються міжнародним договором, укладеним з Апостольською Столицею, і законом. У липні 1993 року уряд Польщі та Ватикан підписали широкомасштабний конкордат. Так, відносини між державою і церквою, іншими віросповідними союзами у Польщі відображають історично зумовлені традиції, особливу роль католицької церкви та католицької віри як одного з головних чинників ідентичності поляків [17, с. 83].

Серед національних віросповідань у центрально- і східноєвропейському регіоні лише польська церква користується народною підтримкою, завдяки своєму антикомуністичному минулому.

Ми солідарні з думкою відомого релігієзнавця В. Єленського, який з-поміж моделей релігійно-суспільного розвитку й державно-церковних відносин у посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи окремо виділяє “польську модель”. Її змістом є постійна й надзвичайно активна взаємодія католицької церкви і держави в режимі ситуативної та вимушеної співпраці й набагато частіше – в режимі гострої конкуренції [4, с. 32]. Про роль польського костьолу до і після II Світової війни написано безліч досліджень, як у самій Польщі, так і за її межами. Дослідники наголошують, що костьол як бастион польськості, загартований і зміцнілий у протистоянні російському православ'ю і німецькому протестантизму, в бездержавну добу після розподілів Польщі, в комуністичний період набуває ще однієї важливої функції. Він стає чимось на кшталт заміника громадянського суспільства, найбільш організованим, послідовним і вправним опонентом режиму. Досить згадати, як у 1975–1976 рр. кардинали С. Вишенський і К. Войтила виступили проти конституційних доповнень про “непорушні і братерські зв'язки з Радянським Союзом” та “керівну і спрямовуючу **Поль (????)** Польської об'єднаної робітничої партії” [4, с. 33].

Очевидно, що польський костьол вийшов із комуністичного періоду з авторитетом, чи не найбільшим за всю свою історію.

Чехія.

Основи якісно нового рівня державно-церковних відносин у сучасній Чеській Республіці були закладені листопадовими подіями 1989 року, які увійшли в історію як “Ніжна” (“Оksamитова”) революція. Саме вона стала вихідною точкою, що сигналізувала про позитивні зміни у взаємних відносинах держави і релігійних організацій. Революція знайшла загальну підтримку з боку церкви і релігійних організацій [22, с. 142]. Празький кардинал Франтішек Томашек відкрито заявив, що він і католицька церква стоять на боці народу [28, с. 17].

Відповідно до Конституції в Чеській Республіці гарантується свобода думки, совісті та віросповідання. Кожна людина має право змінити свої переконання або не визнавати жодної релігії [15, с. 641].

Сьогодні в Чехії діє 21 конфесія, визнана державою. Для реєстрації нової конфесії необхідно не менше ніж 10 000 дорослих віруючих або 500, якщо заявник (церква) є членом Світової Ради Церков. Держава встановила практично недосяжну вимогу для отримання легального статусу для раніше незареєстрованих релігійних організацій, незалежно від того, чи є вони світовими релігіями, такими як англіканство, буддизм, іслам [25, с. 1019].

Очевидно, з огляду на досить складну процедуру юридичного визнання, офіційно зареєстровані релігійні громади в Чехії користуються значною підтримкою з боку держави, зокрема мають право на отримання державних субсидій.

Церкви отримують від влади приблизно 3 млрд. крон (88,2 млн. дол.) на рік. Фінансування розподіляється пропорційно між 21 зареєстрованою конфесією згідно з членством і приймається за рахунок адміністративних витрат. Із цієї суми приблизно 539 млн. чеських крон (1,5 млн. дол.) припадає на виплату заробітної плати священникам [12, с. 193].

Складними є взаємовідносини між Прагою та Ватиканом. У травні 1995 року Папа Іоанн Павло II відвідав Чеську Республіку, що значно зміцнило вплив католицизму в країні.

Сьогодні Чехія одна з небагатьох країн, яка не має угоди з Ватиканом, хоча переговори з приводу її укладення розпочались ще у квітні 2000 року. Ватикан вимагає реституції майна католицької церкви, конфіскованого комуністами і повернутого з часів Оксамитової революції [6]. Згідно з інформацією, оприлюдненою на конференції Чеських єпископів, у державній власності залишилося приблизно 3 000 тис. об'єктів власності: шкіл, ферм, лікарень, архітектурно-історичних пам'яток. Після 1998 року було повернуто 175 будівель. Уряд Чеської Республіки вважає неможливим компенсувати всі нанесені збитки церквам у період 1948–1989 рр. На думку керівництва, у цей період постраждали не тільки конфесії, а й інші організації та громадяни. А новий переділ нерухомості може призвести до ущемлення інтересів інших фізичних та юридичних осіб [10, с. 186]. Колишній прем'єр-міністр Вацлав Клаус із цього приводу заявив: “Церква повинна змиритися з тим, що минулого не повернути” [12, с. 194].

Режиму повного і жорсткого відокремлення церкви від держави на території Чехії ніколи не було. Нині держава дотримується принципу, згідно з яким вона не ототожнює себе з будь-якою церквою, а також принципу рівності й автономії церков. Однак держава співпрацює з церквами у багатьох ділянках. Цю модель державно-церковних відносин фахівці з церковного права називають коопераційною [15, с. 641].

У вересні 2000 року Державний департамент США оприлюднив доповідь “Релігійна свобода у світі”. Американський уряд виокремлює п'ять категорій країн-порушників релігійних свобод. Чехію зараховують до п'ятої категорії країн, де існують досить високі стандарти дотримання прав людини, але певні релігії несправедливо, на думку авторів доповіді, визначаються як небезпечні “культи” та “секти” [13, с. 15].

У **Словаччині** для державної реєстрації релігійної громади необхідно щонайменше 20 000 прихильників – громадян країни або постійних її мешканців. Лише офіційно зареєстровані спільноти мають право на отримання фінансових субсидій із боку держави. Держава фінансує діяльність церков, зокрема оплачує працю священників. При цьому держава виходить із того, що духовні потреби населення забезпечують різні інституції, які повністю або частково повинні фінансуватися з державного бюджету. Тут також здійснюється реституція церковного майна [14, с. 8].

На відміну від Чехії, Словаччина вже має ратифікований конкордат Апостольською Столицею, відповідно до якого державними святами у цій країні проголошено католицькі свята, укладений у костьолі шлюб визнається офіційним. Словацький уряд підписав із Ватиканом також дві додаткові угоди щодо армії та сфери освіти.

Дослідники наголошують на тому, що словацький підхід до церков і релігійних громад можна визначити як “середній шлях” між жорстким відокремленням церкви від держави і державною церквою. Це стосунки співпраці й паритету [15, с. 18]. Жодна церква не має статусу державної і не користується якими-небудь привілеями. Основний закон проголошує Словацьку Республіку державою, нейтральною в стосунках з будь-якою релігією та ідеологією.

Угорщина. Заслуговує на вивчення і специфіка сучасної угорської системи взаємин між державою і церквою. Головний принцип державно-церковних відносин в Угорщині – світоглядний нейтралітет держави. Водночас у своєму законодавстві вона не ігнорує особливостей релігії та церкви. Соціальна роль церков, що склалася історично, дає достатні підстави для особливого підходу до традиційних релігійних інституцій. Як зазначав Конституційний Суд Угорщини, диференціація допустима, якщо вона заснована на фактичних відмінностях, а рівний підхід до церков не виключає врахування реальної соціальної ролі деяких з них [19]. Інакше кажучи, держава визнає свою відповідальність перед церквами, історична доля яких пов’язана з Угорщиною.

Згідно з § 60 Конституції Угорщини, право свободи совісті та свободи віросповідання поєднує в собі вільний вибір віросповідання та вільне наслідування інших релігійних переконань. Кожна людина має право практикувати свої релігійні переконання одноособово чи з групою людей, публічно чи на самоті (вдома, у колі своїх близьких). Конституційна норма передбачає, що громадянин Угорщини має право не тільки практикувати, а й пропагувати свої релігійні переконання. Для поширення релігійних чи інших переконань совісті закон передбачає можливість використання засобів масової інформації [15, с. 102].

Згідно із Законом “Про свободу совісті і свободу віросповідання, а також про церкви”, прийнятим у 1990 р., церкви та релігійні віросповідання є носіями людських цінностей і відіграють значну роль у навчально-виховних процесах, у повсякденному житті суспільства [15, с. 106–108].

Специфікою Угорщини є те, що реєстрація церковних організацій здійснюється у відповідному суді за місцем діяльності релігійної організації. Для реєстрації необхідно, щоб засновниками було не менше сто осіб. Статут, який відповідає чинному законодавству, повинен містити такі дані:

- а) назву церкви, місце розташування, організаційну структуру;
- б) якщо церква є цілістю якоїсь організації, чи відноситься до неї як юридична особа, то має бути назване ім’я цієї організації.

Рішення про реєстрацію церкви у шестиденний строк від дня подання заяви приймає суд. Церква набуває статусу юридичної особи після реєстрації її у відповідних органах, а втрачає цей статус після того, як її виключають зі списку реєстру з дня ухвалення такого рішення.

Відповідно до Конституції в Угорській Республіці церква відокремлена від держави. Держава не може створювати органи для перевірки церкви і її організації. Згідно з § 17 Закону релігійні організації як юридичні особи мають право здійснювати навчально-виховну, соціальну, оздоровчу та спортивну діяльність [15, с. 108].

У період 1991–1992 рр. парламент Угорщини прийняв декілька реституційних законів. Мета такої політики – створити модель, яка б компенсувала церкві

ті втрати, яких вона зазнала при комуністичному режимі, та впровадити нові демократичні принципи, зокрема, – відокремлення церкви від держави не може означати відокремлення церкви від суспільства. Церква виконує суспільно-корисні функції, зменшує навантаження держави. За умови виконання церквою соціальних програм, остання отримує від держави кошти, як і будь-яка установа, що здійснює аналогічні функції. На відміну від Польщі та Словаччини, процес реституції в Угорщині має певну специфіку. На суму оціненого майна, яке підпадало під реституцію, були видані цінні папери всього на 143 млрд. форинтів, з них католицькій церкві повинні компенсувати за 2300 споруд, реформатській – за 1000, більше як за 100 – євангелістській [27, с. 81]. Ще до прийняття змін та доповнень до Конституції Угорської Республіки в грудні 1994 р. парламент країни 10 червня 1991 р. прийняв Закон “Про колишню церковну власність” (XXXII/1991). Церкві повернули приблизно 6 тисяч об’єктів нерухомості, експропрійованих у часи комуністичного правління. Відповідно до Закону, церкві повертався і церковний інвентар. Закон передбачав, щоб, повертаючи церквам їхню власність, не постраждали державні та культурно-просвітницькі заклади, які до цього часу користувалися нею [23, с. 74]. Закон давав право церкві вимагати лише ті будівлі, які були націоналізовані без компенсації лише після 1 січня 1948 р. та знаходились у віданні центральних органів влади чи місцевого самоврядування на день вступу закону в силу 22 червня 1991 р. Влада була готова віддати церкві майно за умови, що власність, яку використовували на суспільні потреби і надалі використовуватиметься для цих потреб [26, с. 53].

У 1997 р. парламент змінив систему державних субсидій церквам. Ще в 1990 р. перший вільно обраний парламент вирішив надати фінансову допомогу релігійним організаціям на постійній основі. Це означало, що парламент щороку змушений був ділити “церковний фонд” центрального бюджету між різними церквами та конфесіями, залежно від кількості парафіян та “соціальної ролі”. Неможливо було визначити кількість. Ідея винесення питання про релігійну належність в анкету перепису населення була неконституційною. Відповідно до доповнень, з 1 січня 1998 р. було дозволено громадянам виділяти 2 % зі свого прибуткового податку, з яких 1 % – будь-якій релігійній організації. У цьому ж році прийняли Закон України “Про матеріальні умови здійснення релігійної та суспільної діяльності церков”, згідно з яким держава дотує церкву, якщо перерахувань із прибуткового податку недостатньо для фінансових потреб церкви. Якщо офіційно визнані церкви отримуватимуть 0,4 % від загального обсягу очікуваних доходів, то держава компенсуватиме за рахунок додаткових асигнувань решту суми (0,6 %). Така програма забезпечує надбавку до окладів священнослужителям традиційних церков, які працюють у віддалених районах. Церкви отримали право на те, щоб кожен громадянин мав можливість перерахувати 1 % власного прибуткового податку якійсь певній конфесії [24, с. 108].

Конституція Угорської Республіки фіксує відокремлення церкви від держави та детально визначає право на свободу совісті (ст. 60). Намагаючись забезпечити політичну лояльність духовенства, уряд Угорщини ввів обов’язкову присягу на вірність державі [20, с. 123].

Конституційно-правове регулювання відносин між державою та церквою передбачає загальне регулювання діяльності релігійних організацій; закріплення

принципу невтручання у внутрішні справи церкви доти, поки діяльність церкви не суперечить чинному законодавству та не порушує права людини. У школах дозволено викладати релігію, держава виділяє на це гроші. У країні успішно розвивається екуменістичний діалог [9, с. 70]. Хоч церкви відокремлені від держави, їхні керівники, на думку Надзвичайного та Повноважного Посла в Росії Дердя Нановського, є “партнерами державного керівництва” [8, с. 4].

У 1995 р. уклали угоду (*Modus Vivendi*) з Ватиканом. Аналогічні угоди в 1999 р. влада уклала з іншими історичними церквами. Враховано особливості внутрішньої структури кожної з них. Ці угоди становлять цілісну правову, міжнародно-правову та політичну гарантії. Вони забезпечують свободу церкви в усіх сферах життя, передбачають фінансову допомогу церквам із боку держави.

Отже, падіння комуністичного режиму, зміна правової системи не могли не відобразитися на державно-церковних відносинах в Угорській Республіці. Зміна базового законодавства про свободу совісті призвела до розширення конфесійного спектра чинних релігійних об'єднань. Суттєво змінився характер діяльності релігійних організацій. Нині вона містить не тільки культурну практику, а і соціальну, культурно-просвітницьку, освітню та підприємницьку діяльності. Це значно розширило сферу та масштаби взаємодій між державою, релігійними організаціями та їхнього правового забезпечення. Релігійний вплив відчутний у сфері освіти, збройних силах, у політичному житті Угорської Республіки.

Проаналізувавши конституційно-правові акти, ми маємо всі підстави стверджувати, що за останні два десятиліття в Угорській Республіці створено нормальні правові умови для діяльності релігійних організацій. Нова правова база державно-церковних відносин створила умови задоволення релігійних потреб віруючих, функціонування релігійних організацій; припинено утиски, обмеження та розвиток церковної інфраструктури, монастирського життя, богословської освіти соціального служіння церков.

Закладено нову демократичну партнерську фазу взаємовідносин держави і церкви. Визначено пріоритетні напрями політики у сфері державно-церковних відносин, серед яких – сприяння релігійним організаціям у реалізації їхніх завдань.

Завдяки зміні державно-церковних відносин в Угорщині спостерігається процес відродження релігійного життя, інтенсивно розвиваються церковні структури. Релігія стала частиною духовного життя угорського суспільства. Створено діючі механізми із реалізації законів про свободу совісті та віросповідання, які сприяють гармонізації державно-церковних відносин.

У цілому угорська модель, що виникла в 1990-х рр., може бути охарактеризована як ліберальне відокремлення церкви від держави, яка поважає релігійну свободу і свободу церков.

Естонія. Неабиякий інтерес становить і специфіка естонського законодавства. Естонський Закон “Про церкви та громади” (20 травня 1993 р.) передбачає, що управління церкви, громади або союзу має знаходитися в Естонії, незважаючи на місцезнаходження його духовного центру; якщо духовний центр знаходиться поза межами країни, то йому не може належати нерухомість, а також рухоме майно, що має історико-культурну й художню цінність [14, с. 4].

Грузія. У країні визнано повну свободу релігії і віросповідання. Конституційно церква відокремлена від держави, що не заважає їм тісно співпрацювати.

Для Грузії характерним є відчуття глибокого взаємозв'язку між релігією та націєтворчим процесом. Перший президент незалежної Грузинської держави З. Гамсахурдіа наголошував, що жива віра грузинів надихала існування Грузії впродовж багатьох століть. Відродження Грузинської держави не може бути успішним без відродження живої віри. Інакше кажучи, національний лідер зазначав необхідність відтворення традиційного союзу між державою і православною церквою. Ця ідея була реалізована за президентства Е. Шеварднадзе. У 2002 році парламент Грузії затвердив угоду, підписану Е. Шеварднадзе і Католикосом-патріархом усієї Грузії Іллею II. Укладення договору стало логічним наслідком проголошеної у Конституції країни виняткової ролі Грузинської православної церкви в історії Грузії. Згідно з документом, православ'я в Грузії – це не тільки віросповідання, але й фундамент для відродження країни.

Договір між Грузинською державою і православною церквою Грузії чітко визначає межі та форми співробітництва двох інститутів. Наприклад, держава і церква взаємно визнають відповідні дипломи; держава не має права відчужувати у церкви її майно, церква може отримувати доходи за рахунок передачі власного майна в оренду; майно церкви не оподатковується; навчальні програми з православного віросповідання і кандидатури викладачів затверджує держава за поданням церкви; духовні особи звільняються від призову в армію; держава визнає шлюб, зареєстрований церквою; дванадцять свята проголошуються святковими і вихідними днями на державному рівні тощо [14, с. 3].

Підписання угоди з таким змістом практично рівнозначне проголошенню православ'я державною релігією. Цю угоду не без підстав називають подією, що має велике значення для всього православного світу.

У **Болгарії** східно-православне віросповідання визнано традиційною релігією, виразником і представником якої, відповідно до Закону “Про віросповідання Республіки Болгарія”, є самоврядна Болгарська православна церква, що є правонаступницею Болгарського екзархату та членом Єдиної, Святої Соборної Апостольської Церкви. Саме у такий спосіб, до речі, розв'язано проблему розколу в болгарському православ'ї.

Болгарську православну церкву визнано юридичною особою *ex lege*, тобто на підставі закону. Як і в Литві, Білорусі та Сербії, для отримання тут такого статусу іншими релігійними спільнотами, вони, з-поміж іншого, подають відомості щодо основ свого віровчення та богослужбової практики [17, с. 86].

Отже, підсумовуючи зазначене вище, окреслимо низку головних принципів і тенденцій регулювання державно-конфесійних відносин у постсоціалістичних країнах Європи.

1. Принципи свободи совісті та релігії, а також світоглядного нейтралітету держави гарантуються Основними законами цих країн.

2. Законодавча регламентація діяльності релігійних громад, питання надання їм статусу юридичної особи, співпраці з державою у визначених сферах здійснюється на засадах певної диференціації, враховуючи фактор так званої традиційності, історичності, знаності їхнього віровчення.

3. Шляхом укладання державою міжнародних умов (конкордатів) із Ватиканом, договорів із найбільшими релігійними організаціями розвивається договірно-правова база регулювання державно-церковних відносин.

Досвід постсоціалістичних країн Європи свідчить, що визнання церков, насамперед найчисельніших, повноправними суб'єктами державно-церковних відносин створює умови для їхнього функціонування як дієздатних суспільних інституцій. В означеному регіоні державно-церковна взаємодія реалізується на принципах свободи совісті та невтручання держави у справи церкви.

Водночас застосовують певний диференційований підхід до конфесій, що не порушує нейтралітету держави, оскільки в Європі *нейтралітет* не означає *байдужості*: держава підтримує традиційні релігії як чинник зміцнення національної ідентичності, не обмежуючи діяльності релігійних меншин. Державно-церковні відносини регулюються як законом, так і на рівні угод.

Для порівняння із законодавством України, яке, на жаль, не відображає величезної ролі й духовного внеску православної і греко-католицької конфесій у боротьбу українського народу за незалежність та національне державотворення, ми навели приклади принципової оцінки і ставлення до історичної наступності у цій делікатній духовній сфері з боку більшості держав як Центральної, так і Східної Європи.

ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ

Жодна європейська (і більшою мірою американська) система державно-церковних відносин не може бути повністю перенесена на українську дійсність. Розробляючи національну державну політику щодо сфери свободи совісті й віросповідань, корисно послуговуватися загальними тенденціями та окремими принципами розбудови державно-церковної взаємодії в постсоціалістичних країнах Європи.

Зокрема, доречно вважати на наступне:

1. Демократизація стосунків між державою і конфесіями передбачає конотворчу динаміку – ухвалення своєчасних й адекватних ситуації нормативно-правових актів. Тому першочерговим завданням для України в частині реалізації державної політики стосовно релігії і церкви є ухвалення Концепції державно-церковних відносин в Україні, вдосконалення політико-правового механізму регулювання суспільно-релігійних і державно-церковних відносин шляхом модернізації законодавства про свободу совісті та релігійні організації. Державна політика має спрямовуватись, зокрема, на мінімізацію вирішальної залежності окремих церков від закордонних центрів, на обмеження їхнього втручання у внутрішнє релігійне життя України, а також недопущення перетворення конфесійного чинника в знаряддя етнічного і територіального сепаратизму, згубного для України розколу по лінії “Захід – Схід”.

2. Зміцнення національної ідентичності не можливе без орієнтації суспільної свідомості на особливу роль у житті певного народу носіїв традиційних цінностей. В українському суспільстві носіями таких цінностей серед суб'єктів конфесійного середовища передовсім є Церкви київського кореня, тобто ті, які визнають себе спадкоємцями Київської митрополії – Українська православна церква Київського Патріархату, Українська автокефальна православна церква, Українська греко-католицька церква.

3. Переведення взаємин між державними інститутами та релігійними об'єднаннями у договірну площину. Подібний механізм закріплення взаємин чітко регламентуватиме права й обов'язки сторін, сприятиме виробленню партнерських засад співпраці, з одного боку, держави, а з іншого, – церков і деномінацій. У конкурентному духовно-культурному середовищі стимулюватиме конфесії працювати на благо України, керуючись цивілізованими нормами громадянського суспільства.

4. Зрівняння релігійних організацій у правах з іншими суб'єктами правовідносин, що є вимогою європейського законодавства й ознакою демократичної політики. Забезпечення рівного ставлення до всіх віросповідань і релігійних організацій, неухильне дотримання законодавства, що регулює діяльність релігійних організацій, всіма суб'єктами правовідносин. Це сприятиме утвердженню релігійної свободи та конфесійного плюралізму, а також розвитку екуменічного та міжконфесійного діалогу.

5. На часі є прийняття закону про реституцію. Без прийняття такого закону справедливо вирішити проблему повернення майна релігійним організаціям, конфіскованого у минулому, неможливо. Адже ця проблема є болючою не лише для церков і деномінацій, а й для інших суб'єктів громадянського суспільства. Тому закон має передбачити чіткі механізми врегулювання питань навколо реституції, не ставлячи жодну конфесію у привілейоване становище.

6. Проведення перереєстрації релігійних організацій, щоб закріпити за ними назви, які б відображали реальний статус суб'єктів конфесійного життя. Заслуговує на вивчення та аналіз для нас у цьому контексті естонський досвід державотворення та регулювання стосунків держави з церквами [15, с. 692].

7. Невідкладного розв'язання потребує питання врегулювання відносин між трьома гілками православ'я – УПЦ КП, УПЦ МП та УАПЦ, поступової їхньої інтеграції у Помісну українську православну церкву.

Міжнародний досвід переконує нас в ефективності подібної практики. Так, традиційно православні держави – Греція, Грузія, Болгарія, Румунія мають власні Помісні православні церкви, що абсолютно позитивно впливає на зміцнення їхніх зовнішньополітичних позицій. Патріотичні, по-демократичному налаштовані політичні сили нашої держави вважають відсутність в Україні незалежної Помісної православної церкви як велику несправедливість і серйозне порушення світового православного правопорядку. Адже йдеться про Українську церкву – найбільшу Православну церкву світу з більш як тисячолітньою історією! Коли бути до кінця відвертим й об'єктивним, то необхідно категорично наполягати на невідкладному об'єднанні трьох церковних розгалужень в Україні. Без цього повноцінно розбудувати національну державу практично неможливо, вважають дослідники.

Література

1. Декларация о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии и убеждений 1981 г. // Международные акты о правах человека. Сборник документов. М.: Норма-Инфра-М, 1999. С. 132–134.

2. Диліус А. Чи здатна Польська церква наводити мости? // Людина і світ, 2000. № 5.
3. Єленський В. Релігійна свобода: українська реальність і світовий досвід // Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти: У 2 т. Львів: Свічадо, 2001. Т.2.
4. Єленський В. Релігійно-суспільні зміни в посткомуністичній Європі // Людина і світ, 1999. № 7. С. 30–36.
5. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття. К.: Знання України, 2005. – 552 с.
6. Здіорук С. Українські суспільно-релігійні відносини в системі європейських демократичних цінностей // Релігійна свобода. Науковий щорічник, 2008. № 13. С. 57–62.
7. Конституції нових держав Європи та Азії. К., 1996.
8. Наука і релігія, 1997. № 5.
9. Овсиенко Ф. Взаимоотношения государства и церкви в странах Восточной Европы. // Религия, церковь в России и за рубежом. Информационный бюллетень, 1999. № 1.
10. Овсиенко Ф. Взаимоотношения государства и церкви в странах Восточной Европы // Мировой опыт государственно-церковных отношений. Учебное пособие.
11. Палінчак М. Конституційно-правовий статус релігійних організацій в постсоціалістичних країнах Центральної Європи // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Ужгород, 2002. Серія Право. Вип. 1. С. 62–66.
12. Палінчак М. Церковна політика у Чеській республіці // Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2010. Серія Міжнародні відносини. Вип. 4–5. С. 193–196.
13. Права людини. Доповідь держдепартаменту США // Людина і світ, 2000, вересень. С. 15–20.
14. Релігія і релігійність у посткомуністичній Європі. Цифри і факти без інтерпретацій // Людина і світ, 1997, листопад – грудень. С. 2–10.
15. Робберс Г. Государства и религии в Европейском Союзе. М.: Ин-т Европы РАН, 2009.
16. Удовенко Г. Відносини держави і церкви в сучасній Україні // Релігійна свобода. Наук. щорічник, 2007. № 11. С. 9–12.
17. Федючек І. Досвід державно-церковних відносин країн Центрально-Східної Європи // Релігійна свобода. Наук. щорічник, 2007. № 11. С. 82–87.
18. Холмс С. Церковь и государство в Восточной Европе // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение, 1998. № 4 (25); 1999. № 1 (26).
19. Шанда Б. Конституционные судебные процессы по вопросу свободы вероисповедания в Венгрии. <www.hrights.ru>.
20. Юскаев Н. Из опыта взаимодействия армии и церкви в некоторых восточноевропейских странах // Религия, церковь в России и за рубежом, 1998. Информационный бюллетень, № 3–4.
21. Beck R. Hendon D. Notes on church – state affairs Czechoslovakia // Journal of Church & State, Winter 90, Issue 1.
22. Seplíková, M. K niektorým aspektom právnej úpravy vzt'ahov štátu a náboženských organizácii na našom území po roku 1989 // Právny obzor Bratislava, 1999. № 2.
23. Czohara A. Financova podpora cirkvi v Madarsku // Modely ekonomického zabezpečenia cirkvi a naboženskych spoločnosti. Bratislava, Ustav pre vzťahu statu a cirkvi 1997.

24. *Kemp J.* Spolupraca statu s cirkvami a nabozenskymi spolocnostami v oblasti financnych vzťahov na Slovensku // Rocenka Ustavu pre vzťahy statu a cirkvi 2000. Bratislava, 2001.
25. *Klark E.* Church-state relations in Czech Republic: Past turmoil and present transformation // Brigham Young University Law Review, 1996. Vol. Issui 4.
26. *Moravcikova M. Cipar M.* Cisarovo Cisarovi. Economicke zabezpecenie cirkvi a nabozenskych spolocnosti. Bratislava, 2001.
27. *Schanda B.* Pravni rezim byvaleho cirkevneho majetku v Madarsku // Revue pro circevní právo. Praha, 1997.
28. *Szostkiewicz A.* Religion after Communism // Commonweal, 09/24/99. Vol. 126. Issui 16.

A SYSTEM OF STATE-CHURCH RELATIONS IN POST-COMMUNIST EUROPE: LESSON FOR UKRAINE

Mykola Palinchak

National University of Uzhhorod,
Pidgirna, Str., 46, Uzhhorod, 88000, Ukraine,
e-mail: palinchak_n@rambler.ru

The article studies foreign experience in regulation of state-church relations. On the basis of the wide range of domestic and foreign sources of research literature there affirms the idea of relevance to consider the practice of post-communist relations between state and religious associations. The offers on the experience of certain European countries (Poland, Hungary, Slovakia, Estonia, Georgia, etc.) are considered in formulating the modern model of state-church relations in our country that would be more responsive to Ukrainian cultural and historical tradition.

Key words: state-church relations, the models of state-church relations, religious organizations, freedom of thought, conscience, faith.

Стаття надійшла до редколегії 24.05.2011

Прийнята до друку 9.06.2011